

NİCAT YAQUBOV

“Naxçıvan” Universiteti

E-mail: n.yaqubov@nu.edu.az

SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ TEZLİYİNİN ZƏİFLƏMƏSİNƏ SƏBƏB OLAN AMİLLƏR

Məqalədə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində baş verən arxaiklaşma prosesi araşdırılmışdır. Araşdırmadan aydın olmuşdur ki, dilin leksik vahidləri tarixi inkişaf əlaqəli olaraq arxaiklaşır. Arxaiklaşma sözə və ya onun ifadə etdiyi anlayışa aid olur. Arxaiklaşmanı meydana gətirən tarixi-mədəni faktorlar aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, dil, leksika, arxaizm, faktor.*

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi keçdiyi böyük tarixi inkişaf yoluna uyğun olaraq zənginləşmiş və leksik-semantik əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Müxtəlif sivilizasiya və fərqli mədəniyyətlərlə inteqrasiya prosesində aktiv iştirak edən Azərbaycan dili baş verən yenilikləri, mütərəqqi hadisələri lüğətdə işarələmiş, anlayış və sözlərin sayını daim artırmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan dili daim inkişaf edən və zənginləşən dil kimi səciyələndirilə bilər.

Azərbaycan dilinin təbiətində mühafizəkar meyllər də mövcuddur. Dil bir tərəfdən yeni anlayış və sözlərlə zənginləşir, digər tərəfdən isə bir sıra sözlər və anlayışlar dildə aktiv işləkliyini itirir. Beləliklə, dildə bəzi sözlərin işlənmə tezliyi zəifləməyə başlayır və bundan sonra həmin söz lüğətin passiv hissəsinə keçir. Dil bu zaman özünün mühafizəkar ehtiyatları vasitəsilə öz sözlərini yaddaşda saxlamağa çalışır. Passivləşən, işlənmə tezliyi zəifləyən və ya artıq işlənmədən qalan sözlər də dilin yaddaşında uzun zaman unudulmur.

Dildə sözlərin işlənmə tezliyinin azalmasını biz sözün köhnəlməsi prosesi çərçivəsində izah oluna biləcəyini düşünürük. Hesab edirik ki, işlənmə tezliyi zəifləyən söz passivləşməyə başlayır və nəticə etibarilə lüğətin passiv fonduna keçir. Belə olduğu halda söz tədricən köhnəlməyə başlayır.

Bu baxımdan dildə leksik vahidlərin işlənmə tezliyinin zəifləməsinə də köhnəlmə prosesinin tərkib hissəsi kimi baxmaq mümkündür. Belə vəziyyətdə olan sözlər tədricən az işlənməyə başlayır və bu az işlənmə getdikcə artaraq sözün passiv mövqeyə keçməsinə gətirib çıxarır.

Dildə sözlərin işlənmə tezliyinin zəifləməsinə biz arxaiklaşma prosesi daxilində baxarkən bunu arxaiklaşma ilə tam eyniləşdirmirik. Sözü az işlənməsi hələ özlüyündə arxaiklaşma deyildir. Çünki bəzi sözlər aid olduğu terminoloji sahəyə uyğun olaraq az işlənə bilər. Bununla yanaşı söz sinonim sırasındakı rəqabət çərçivəsində mövqeyini zəiflədə bilər.

Biz köhnəlmə prosesinə üç şəkildə baxırıq:

1. Köhnəlmiş sözlər.

2. Tarixizmlər.

3. Arxaizmlər.

Bəzi tədqiqatlarda köhnəmiş sözlər arxaizm və tarixizmlərə bölünmüş [1].

Köhnəmiş predmet və anlayışların birinci və ikinci tip arxaizmlər şəklində səciyələndirilməsi fikri də irəli sürülmüşdür. Bu mülahizəyə görə, köhnəmiş predmet və anlayışları birinci tip arxaizm, digər aktiv sözlərə yanaşı mövcud olan və eyni predmet və anlayışları bildirən vahidlər isə ikinci tip arxaizmlər kimi səciyələndirilir [2, s. 99-100].

Sözün işlənmə təzliyi təkcə həmin sözün tamamilə arxaikləşdiyi zaman zəifləmir. Söz öz büvüvlükdə köhnəldi kimi, onun təşkil olunduğu elementlər də, onun mənası, başqa sözlərə əlaqələri və s. də köhnəldi bilər [3, s. 8].

Bu baxımdan köhnəlməyə dildə fasiləsiz və dinamik bir proses kimi baxmaq daha doğrudur. Belə olduğu halda sözün işlənmə təzliyinin zəifləməsi də prosesin həlqələrinə-dən birini təşkil edəcdəkdir.

Burada tarixizmlərin rolu və yeri də düzgün müəyyənəşdirilməli, predmetin köhnəlməsi prosesi ilə anlayışın köhnəlməsi prosesi bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. Köhnəlmə prosesində tarixizmlərin leksik-semantik vəziyyəti ilə bağlı da fərqli mülahizələr mövcuddur. Bəzi tədqiqatlarda bunlar arxaizmlərin müxtəlif bir şəklə kimi təqdim olunur [4, s. 91; 5]. Bəzi tədqiqatlarda isə köhnəmiş sözlərə yalnız arxaizm kimi baxılır [6; s. 7]. Bu kateqoriyaya aid olan sözləri Reformatski "tarixi sözlər və ya istorizmlər" [8, s. 480], Filin isə "tarixi sözlər" adlandırır [9, s. 40].

Terminlərin münasibətdən də aydın olur ki, sözlərin köhnəlməsi arxaikləşmə və tarixləşmə olaraq fərqli şəkillərdə izah edilir. Onların arasındakı fərqi aydınlaşdırmaq üçün nəzərə almaq lazımdır ki, arxaikləşmənin əsasında sözün səs forması və mənası arasındakı münasibət, tarixləşmənin isə əsasında işarə ilə denotat arasındakı münasibət dayanır. Bu xüsusiyyət onları fərqli şəkillərdə götürməyə və izah etməyə imkan verir.

Köhnəlmə bir proses olaraq özündə bir neçə mərhələni əhatə edir. Ona görə də tədqiqatçılar bu prosesə onun fərqli məqamları kontekstində baxılır. Maslov arxaikləşmənin bitmədiyi vəziyyətdə onları "getməkdə olan leksik vahidlər" [10, s. 248], Altayskaya "istifadədən çıxan" vahidlər adlandırır [11].

Arxaizmlərin önəmli bir qismini təşkil edən istorizmlər birbaşa tarixi inkişafılla bağlı olaraq intensivliyini zəiflədir və istifadədən çıxırlar. Çünki cəmiyyətin həyatında baş verən iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafın hər bir hadisəsi yeni anlayışlar doğurur, bəzi hadisələr və predmetlər öz işləkliyini daraldır və ya tamamilə itirirlər. Belə olduğu halda dildə müəyyən qrup sözlər tarixi inkişafa görə dəyişməyə məruz qalır və ya lüğətin passiv hissəsinə döndürə sıxışdırılır. Bu sözlərin əksəriyyəti dildə istifadədən tamamilə çıxır və passiv formada qalmağa davam edir. Mövzu keçmişdə olan sözlər həmin dövrə aid nitqin aktiv hissəsinə qayıdır və istifadə olunurlar. Keçmişə aid elmi və ya bədii əsərlərin dildə, keçmişlə bağlı söhbətlərdə tarixizmlər yenidən aktivləşərək dildə işləyir və lazım olan hadisə və predmetləri ifadə edir. Tarix və zamanla bağlı olan belə "xronizmlər" də səhədə işləyə bilərlər. Məsələn, deyək ki, tarixçilər qədim tarixlə bağlı söhbətlərində mütləq həmin dövrün əşya və hadisələrindən onların həmin dövrdəki adları ilə bəhs edəcdəklər. Məsələn, qədim türklər hərbi leksikasının əksər nümunələri (ox, yay, kaman, qılınc, qalxan, niza, amud, mızraq, sapand, çəri (qoşun), sü (ordu), sübaşı (komandir) və s. tarixizmə çevrilmişdir. Onlar yalnız hərbi tarixini xatırladığı zaman istifadə oluna bilərlər. Eyni zamanda ədəbi-bədii düşüncənin obraz yaradıcılığı kipiyyəti ox, qaşqı kamana, yaya bənzədərək dildə bu sözlərin işlənməsinə imkan yaradırşdır. Eləcə də müasir dövrdə bir sıra idman oyunları vasitəsilə əski hərbi terminlər yenidən aktiv işlənməyə başlayır. Onbaşı, yüzbaşı, minbaşı kimi hərbi vəzifələr qismən də olsa

müasir dövrdə işlənməyə davam edir. Bunlar tarixi keçmişə aid filmlərdə də istifadə olunur. Müasir dildə isə mənası tam aydın şəkildə başa düşülür. Çünki bu vahidlərin dildə aktiv və ya passiv işlənməsindən asılı olmayaraq, onlar anadilili sözlərdən ibarət olduğu üçün anlayış elementini qoruyur bilir.

Azərbaycan tarixi qədim, orta əsrlər və müasir dövr olmaqla üç böyük mərhələni əhatə edir. Tarixşünaslıq baxımından bu mərhələlərin sayı və əhatəsi genişləndirilə bilər. Məsələyə dildən baxdıqımız zaman görürük ki, hər bir dövr öz izlərini dildə saxlayır. Bu mənada dil təkcə dil tarixi deyil, eyni zamanda tarixin də dili olur. Tarix öz dövrünün dildə danışır və ünsiyyətini öz dövrünə aid olan termin və tarixizmlərlə qurur.

Arxaizm və tarixizm arasındakı ara məsafədə yerləşən "xronizm"lər köhnəmiş sözlərin köhnəlmə prosesindəki yerini müəyyənləşdirmək baxımından diqqəti çəkir. Çünki hər bir dövrün öz xronizmi vardır və bu xronizmləri müəyyən dövrlər və epoxalar üzrə müşahidə etmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, xronizmlər müəyyən bir dövrün hərbi-siyasi gərəkliliyini özündə əks etdirir. Belə olduğu halda da biz yənə xronizmlərdən köhnəmiş sözlər kimi bəhs edə bilərik. Tədqiqatçılar xronizmlərin istorizmlər bir şəklə kimi daha geniş şəkildə götürülməsi təcrübəsi də vardır. Bu yanaşmaya görə, ictimai şəiurun dəyişməsi ilə dəyişən xüsusi adların hamısı xronizm hesab edilir. Buraya yer, şəhər, təşkilat və s. adlar da daxildir [12, s. 101]. Bu yanaşmaya görə, inzibati-arami və vahidlər olan qəza, qəbemiya kimi vahidlər, Yekaterinburq, Kirovabad (Gəncə) kimi şəhər adları da xronizmlər sırasına daxildir.

Xalqın həyatında baş verən sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, tarixi-mədəni hadisələrin hər biri ilk növbədə xronizm kimi dildə öz izlərini saxlayır. Bunların bəziləri öz aktuallığını itirərək köhnəlməyə başlayır. Belə köhnəlmə zamanı həmin söz xronoloji bir işarəyə çevrilmiş olur.

Köhnəlmə prosesində olan sözlərin müəyyən bir mənası artıq öz anlamını itirmiş olur. Belə sözlərin işarələndiyi hadisə və ya predmet istifadədən çıxır və həmin sözün də bu səbəbdən işlənmə təzliyi zəifləyir. Əski Azərbaycan siyasi gərəkliliyi tarixi inkişaf nəticəsində dəyişdikdən sonra bu gərəkliliyin ifadəsində olduğu bir sıra sözlər də köhnəlməli olur:

1. Qədim Azərbaycan siyasi gərəkliliyi, monarxiya üsul-idarəsi: padşah, şah, xan, bay, taxt, tac, el, yasa, tövrə və s.
2. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan hərbi gərəkliliyi: onbaşı, yüzbaşı, minbaşı və s.
3. Əski dövlət atributları: tuğ (bayraq), tuğtutar (bayraqdar), damğa (rəzmə), yurd (vətən), el (dövlət) və s.

Köhnəlmə prosesində çoxmənalı sözlərin mövqeyi də diqqəti çəkir. Çünki belə sözlər dövrün gərəklilikləridən irəli gələn təsirlər nəticəsində dəyişməyə məruz qalırdıqda onların ifadə etdikləri mənalarından biri ümumişləq ləksikaya daxil olaraq öz işləkliyini qoruyur bilir. Məsələn, əski monarxiya üsulunu ifadə edən taxt sürdan çixsa da, hazırda böyük yataq dəsti mənasında taxt sözü işlənməkdədir. Taxt həm də paytaxt sözünün tərkibində qalır. Bu sözün hərfi mənası "taxtın ayağı" deməkdir. Çünki fars sözü olan "pa" ayaq deməkdir və izafət tərkibində işləndiyi zaman "pa-ye taxt" şəklində düşür. Padşahların başına qoyulan şahliq tacı bir baş geyimidir və rəmzi mənası da həmin tacın qoyulduğu bir başın başçı olduğunu bildirmişdir. Dilimizdə əzizləmə mənasında işlənmə "baş tacı" ifadəsi qalmışdır və buradakı tac bir adama verilən böyük dəyəri və hörməti göstərir. Qadınlara müraciət şəklində qalan "xanım" sözü də köhnəlməmiş xanlıq dövrünün ifadələrindən biridir. Göründüyü kimi, əski realılıqla bağlı olan bir sıra sözlər başqa mənada qazanaraq da dildə öz mövduqluqlarını davam etdirə bilərlər.

Azərbaycan dilinin leksikası əksəriyyəti etibarilə türk mənşəli sözlərdən ibarətdir. Bununla yanaşı, bu sözlərin bəziləri zaman içində köhnəlmə və fəali işlənmə sahəsində

çıxmışdır. Azərbaycan dilində leksik vahidlərin köhnəlməsini sürətləndirən bir sıra tarixi-mədəni faktorlar olmuşdur. Bunları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

1. VIII-X əsrlərdən başlayan İslam dininin qəbulu və ərəb dili ilə sıx inteqrasiya.
2. XI-XII əsrlərdən başlayaraq oğuzcamın güclənməsi.
3. XII-XIII əsrlərdə fars dili ilə sıx inteqrasiya.
4. XIII-XIV əsrlərdə monqol-tatar təsiri.
5. XIII-XV əsrlər oğuz-türkmən dilinin güclənməsi.
6. XV-XVII əsrlər sufi təriqətlərin yayılması və sufi terminologiyanın dilə daxil olması.
7. XVI-XVIII əsrlər xalq dilinə qayıdış və Azərbaycan türkcəsinin güclənməsi.
8. XIX əsrdə müstəmləkə rejimi və rus dili ilə inteqrasiya. Rus və Avropa sözlərinin dilə daxil olması və milli idarəçiliklə bağlı terminlərin arxaikləşməsi.
9. XX əsrin əvvəllərində Türkiyə türkcəsinə yaxınlaşma meyilləri. Əski türk leksikasının bərpası.
10. 1918-1920-ci illər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan türkcəsinin güclənməsi.
11. 1920-1990-cı illər sovet dövründə Azərbaycan dilinin rus dili ilə inteqrasiyası və "sovetizim"lərin dilə daxil olması.
12. 1991-ci ildən bərpə edilən müstəqillik və demokratiya dövründə Azərbaycan dilinin inkişafı.

Bu dövrlərin hər biri dildə öz izlərini saxlamış və bir sıra sözlərin də köhnəlməsinə zəmin yaratmışdır. Yuxarıdakı təsnifatdan göründüyü kimi bu proses müsbət və mənfəət təsirlərdən ibarət olmayıb, özündə geniş dil gerçəkliyini əks etdirməkdədir. Ərəb və fars dillərindən dilimizə keçən yüzlərlə söz yeni anlayışların milli ehtiyatlar hesabına yaranmasının qarşısını almışdır. Belə təsirlərin ümumi idrak prosesinə mənfəət təsir göstərdiyini düşünmək olar. İslam dini ilə bağlı görüşlər ərəbcə qəbul edilmiş, əski türk sözləri arxaikləşmişdir. Tanrının yerində Allah, yalavacın yerində peyğəmbər, bitigin yerində kitab, alqışın yerində dua, yükünün yerində ibadət, suçun yerində günah, uçmağın yerində cənnət, behişt, damunun yerində cəhənnəm və s. işlənməyə başlamışdır. Təhsil, idarəçilik və hüquq sistemi də müvafiq dəyişikliyə məruz qalmış, Azərbaycan sözləri işlənmə tezliyini zəiflədərək arxaikləşmişdir.

Rus müstəmləkə rejimi inzibati-idarə sistemindəki sözlərin işlənmə tezliyinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Sovet dövrü ateist görüşlərdə dini dəyərləri ifadə edən sözlərin işlənmə tezliyinin azalmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı dilimizə kommunizm, sovet, kolxoz, sovxoz, zavod və s. sözlər daxil olmuşdur.

Müasir dövrdə dünya sürətlə inkişaf edir, predmet və hadisələrin sayı artır və bunlar müvafiq olaraq dildə işarələnmə tələb edir. Xüsusilə, elmi-texniki tərəqqi, informasiya texnologiyalarının inkişafı, müasirləşmə və s. dünyanı qloballaşdırır. Bu vəziyyət milli dillərə öz təsirini göstərməkdədir. Öz sözlərimizi qorumaq, onların işlənmə tezliyini zəiflədən amilləri öyrənmək və müvafiq tədbirlər programı hazırlayaraq ana dilimizin inkişafını təmin etmək üçün bütün imkanları səfərbər etmək lazımdır.

Dildə sözlərin köhnəlmə prosesində linqvistik və ekstralingvistik faktorlar iştirak edir. Dildə mənfəət təsirlər daha çox ekstralingvistik faktorlarla bağlı olur. Çünki dil canlı bir mexanizmdir və o, öz daxili imkanları ilə inkişaf etdiyi zaman daha tövii və düzgün nitq imkanları təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Матвеев Б. И. Языковой колорит эпохи в романе А. Н. Толстого «Петр I» // Русская речь, 1976. № 4, 1976.
2. Будагов Р. А. Введение в науку о языке. Москва, 1965.
3. Ялышева А. П. Функционирование устаревших слов в современном немецком языке. (К вопросу о языковой статике и динамике). Автореф. канд. дисс. Москва, 1971.
4. Головин Б. Н. Введение в языкознание. Москва, 1977.
5. Рихтер Г. И. Лекции по введению в языкознание. Раздел «Лексикография». Донецк, 1970.
6. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. Москва, 1956.
7. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва, 1957.
8. Реформаторский А. А. Введение в языкознание. Москва, 1967.
9. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов // Езиковедски изследвания в чест на акад. Стефан Младенев. София, 1957.
10. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. Москва, 1975.
11. Алтайская В. Ф. Переходные явления в лексике русского языка послеоктябрьского периода // Русский язык в школе, 1960, № 5.
12. Алексеев Д. И. О функционировании и судьбе аббревиатурной лексики послеоктябрьской эпохи // Язык и общество. Межвузовский научный сборник. Вып. 3, Саратов, 1974.
13. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
14. Divanı-lügət-i Türk. Çeviren B. Atalay. Ankara, 1992.

Ниджат Ягубов

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА СНИЖЕНИЕ ЧАСТОТЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ СЛОВ

В статье исследуется процесс архаизации в словарном составе азербайджанского языка. Выяснено, что устаревание лексических единиц языка имеет связь с историческим развитием. Архаизация относится как к слову, так и к понятию. Выявляются историко-культурные факторы, ведущие к архаизации слов в языке.

Ключевые слова: Азербайджан, язык, лексика, архаизм, фактор.

Nijat Yagubov

FACTORS AFFECTING THE DECREASE IN WORD USE FREQUENCY

The paper studies the process of archaization in the vocabulary of the Azerbaijani language. It is found out that the obsolescence of lexical units of language has connections with historical development. Archaization refers to both the word and the concept. Historical and cultural factors leading to the archaization of words in the language are revealed.

Keywords: Azerbaijan, language, vocabulary, archaism, factor.